

NEZIH FIRATLI, *Les stèles funéraires de Byzance gréco-romaine. Avec l'édition et l'index commenté des épitaphes* par Louis Robert (Bibliothèque archéologique et historique de l'Institut français d'archéologie d'Istanbul, XV), Paris, 1964, 190 p., 73 de planșe, 2 hărți, în 4°.

Monografia-repertoriu de lespezi sepulcrale (și câteva sarcofage cu relief în formă de stelă) din orașul Byzantion (Constantinopolis, Istanbul) în epoca greco-romană este o remarcabilă realizare de interes arheologic-epigrafic și istoric a arheologului turc N. Firatli, îndrumat și ajutat cu larghețe în munca sa dificilă de experiența citorva eminenți veterani (A. Müftü Mansel, E. Akurgal, L. Robert, H. Möbius; textul turcesc tradus în limba franceză de A. N. Rollas; prefața, p. 5). Prin descrierile ample, cu multe detalii, buna ilustrare fotografică a majorității pieselor, lucrarea este deosebit de utilă pentru cunoașterea artei plastice, a formelor de viață ale societății în importantul centru de colonizare greacă dintre Egee și Pontul Euxin; ea atare, ea va aduce servicii de valoare pentru studiul materialelor identice ori asemănătoare din alte zone de colonizare și civilizație elenică în bazinul Pontului, inclusiv din partea de sud-est a teritoriului țării noastre, a celor trei principale centre dobrogene Callatis (Mangalia), Tomis (Constanța) și Istria. Prezentat în bune condiții grafice-tehnice de imprimăria A. Bontemps din Limoges, excelentul repertoriu al lui Firatli se impune prin bogăția și valoarea artistică și documentară a materia-

lului, prin elementele arheologice și epigrafice (onomastică, limbă greacă etc.), importante în studiul plasticii elenice și romane, al civilizației grecești la Bospor în contact cu factorul etnic-social și cultural autohton tracic și bitinic, a cărui prezență în proporții reale a fost elucidată în „indexul comentat” de competența consacrată a lui L. Robert. Alături de bogăția și de valoarea materialelor, de forma impunătoare a prezentării lor, lucrarea conține însă și unele elemente și aspecte de amănunt care comporă observații și stârnește obiecții cu rectificări ce vor fi expuse pe scurt în analiza sumară de mai jos.

Lucrarea se compune din două părți mari: A) introducerea, generalități, informații asupra topografiei, studiul sistematic-tipologic al materialelor; B) catalogul-repertoriu al pieselor după tipurile reprezentărilor, respectiv compoziția și stilul lor sculptural-arhitectonic. Partea primă (p. 7—45) cuprinde: I. *locul descoperirii*, informații topografice (majoritatea pieselor sînt din săpătura de la necropola Bizanțului, în terenul dintre Beyazıt — Süleymaniye — Laleli din Istanbul, unde în 1946—1952 s-au construit o facultate și alte clădiri ale Universității); II. *aspectul material*, forma și elementele, amplasarea inscripțiilor și proprietarii pieselor, lespezi cu mai multe registre; III. *tipologia*, piese avînd numai inscripție, banchetul funerar, personaj în picioare, personaj șezînd (bărbat, femeie, copii), călăreți, subiecte diverse și fragmente de lespezi, sarcofage cu reliefe-stele; IV. *accesorii*: obiecte cu semnificație deosebită în simbolistica funerară ce sînt și documente

despre activitatea cotidiană a oamenilor, coș, oglindă, piepten, cutiuță cu bijuterii, evantai, flacoane etc.; volumen, călămară, condei ș.a.; echipament militar, arme, alte obiecte: cunună, strigil, caduceu, instrumente muzicale; animale; mobilier etc. Încheierea: datarea și concluzii.

La paragraful despre „cavaleri” pe monumentele funerare din Byzantion, autorul turc intercalează despre elementul autohton și „caracterul trac” al orașului unele observații și păreri neverosimile care stîrnesc obiecții și au adus prompt o „dezmințire” categorică din partea colaboratorului principal, francezul L. Robert. Astfel, la p. 26 Firatli afirmă că „Byzantion étant essentiellement une ville thrace (cf. p. 27, 45) on pourrait s'attendre à y trouver beaucoup de stèles représentant un cavalier” (monumente din care el, contrariat, crede a fi identificat „abia 6 piese”). Aserțiunea autorului conține o confuzie-eroare („essentiellement une ville thrace”), la care a contribuit și echivocul în care se află dînsul prin lipsa de claritate asupra noțiunii de „cavaler trac” în plastica traco-greco-romană: acea scenă tipizată de caracter religios-simbolic frecventă pe monumente votive și funerare în zonele trace și în teritoriile unde s-au răspîndit tracii în epoca elenistică-romană. Riposta a fost imediat dată net de L. Robert (p. 133), în sensul că (precum se știe) Byzantion, așezat în marginea extremă sud-estică a teritoriului Traciei („en bordure du pays thrace”), în cițitatea de colonie megariană, era un oraș grecesc, la fel ca oricare altă πόλις de pe țărmurile mărilor Egee și Neagră, începînd de la Salonic pînă la gurile Dunării (ca Neapolis, Abdera, Maroneia, Selymbria, Mesembria, Apollonia, Odessos, Dionysopolis, Callatis, Tomis, Istria etc.); în aceste orașe-state încă au pătruns (în proporții greu de stabilit ori măcar de evaluat) elemente etnice izolate (eventual mici grupuri-familii) trace și getice, constatate după cîteva antroponime, zeități și reliefe ori alte materiale arheologice; mai numeroase

apar la Apollonia¹, Odessos², Dionysopolis³, Tomis⁴ și Istria⁵. Este un proces de infiltrație sporadică, lentă — fenomen social-istoric cu substrat economic, care ar necesita un studiu deosebit. Observarea mai atentă a materialelor sculpturale arată, după Robert, că ar rămîne numai două reliefe cu reprezentarea „cavalerului trac” la Byzantion: nr. 185 (pl. XLV), anepigraf, scena clasică tipică a vînătorii, probabil de caracter votiv, nu cu destinație funerară, și nr. 206 (pl. LIV), sarcofag cu sculpturi — la care însă putem adăuga stela funerară nr. 184 (pl. XLVI) a tracului Cotys, ce este (deși contestă Robert, p. 134) scena tipică a „cavalerului trac” înfățișat schematic, la pas spre dreapta, cu mîna întinsă înainte, urmat de un personaj (băiat, bărbat) care ține o lance. Asemenea elemente ale reprezentării, deși ceva mai rare, apar în diverse variante ale figurației sculpturale a „cavalerului trac”; unele analogii în cîteva reliefe se pot vedea în excelentul repertoriu bulgăresc al lui G.I. Kazarov, *Die Denkmäler des thrakischen*

¹ Nume trace la Apollonia: *Auluzenis*, *Basstacilas*, *Cotys*, *Melocos*, *Paibine*, *Scyllestes* (?), *Tarulus*, *Zercion*, G. Mihailov, în *IGB*, I, nr. 388—473 passim.

² Excepțional de numeroase sînt la Odessos (Varna) știrile despre traci: peste 50 de mențiuni (antroponime trace, zeități, reliefe cavaler trac), *IGB*, nr. 35—304 passim; G. Tonceva, *Influența tracă la Odessos*, în *Izvestiia-Varna*, X, 1956, p. 51—60 (tabel incomplet de antroponime trace).

³ La Dionysopolis (Balcic) antroponime ca *Bithus*, *Dreibatis*, *Gurthithis*, *Dizdon*, *Lestorme*, *Susan* (*SCIV*, XIII, 1962, p. 227).

⁴ La Tomis (Constanța), nume ca: *Areibalis*, *Auluzenis*, *Cuthias*, *Cuxiuras*, *Dada*, *Deospor*, *Mucasius*, *Putinga*, *Seuthes* etc., majoritatea în materialul reprodus de I. Stoian, *Tomitana*, 1962, passim.

⁵ La Istria, antroponime trace: *Bithys* (*Revue de Philol.*, 1959, p. 187), *Cutiles*, *Cuthiuras*, *Dadas*, *Dateizes*, *Degistion* etc., 10 reliefe ale cavalerului trac (*SCIV*, IX, 1958, p. 50—54).

Reitergolles in Bulgarien, 1938, de ex. nr. 26, 35, 198, 237, 283, 285, 410, 445, 502 a; lucrare ignorată de N. Firatli, dar desigur nu de L. Robert. În schimb (cum bine a relevat Robert) nu sînt „cavaler trac” nr. 186 (pl. XLVI) a lui *Marcus Antonios Fronto* și 187, înfățișînd evocări ale activității militare din viață a unor cetățeni bizantini; în sfîrșit, nici stela nr. 213 (p. 127, pl. LXII) „nu e subiect trac”, ci lupta unui cavaler cu un pedestraș evocînd pe un cetățean din Byzantion, cu vreun adversar, eventual trac” (Robert, p. 134); dar descrierea scenei nu este exactă la p. 127 vorbind de „un călăreț și doi războinici pedestri”. Elementul trac — o minoritate infiltrată în interiorul comunității elenice la Byzantion — este indicat nu numai prin cele 3—4 monumente sculpturale, ci și prin mai numeroasele antroponime trace (infra p. 205), care însă nu justifică de loc concluzia autorului (p. 45) că „reprezentarea cavalerului pe 6 lespezi și simbolurile zeiței Bendis pe o stelă dovedesc că Byzantion era în realitate un oraș trac”. Oricum, apare stranie, în aceeași carte, reproducerea a două teze diametral opuse: caracterul trac (p. 26, 27, 45, Firatli) și caracterul „netracic” (p. 133—135, Robert) al orașului de la Bospor. Polemica lui L. Robert contra coautorului turc este pe deplin justificată: nu încape în ciolială asupra caracterului grecesc al orașului Byzantion. Dar arheologul turc, după citirea paginilor 133—135 trebuia să renunțe la avertisimile sale nejustificate despre „caracterul trac”; ori redacția „Bibliotecii de arheologie” de la Istanbul nu trebuia să permită apariția celor două teze antagoniste, dintre care prima este evident nefundată.

Concluzia părții A) din lucrare arată (p. 44) importanța unor elemente decorative, în special a „banchetului funebru”, continuînd cu afirmația, poate cam exagerată, că pentru alte regiuni „sursa acestui motiv este Byzantion. La nord de Marmara, în Pontul Euxin, de la Heraclea Pontica pînă la Odessos, aceste lespezi au fost făcute sub influența directă a atelierelor din Byzantion” (p. 44—45), ceea ce ar fi în bună parte justificat,

fiind vorba de marele centru de la Bospor, scala navigatorilor și poarta de intrare în Marea Neagră.

Partea a doua a corpusului de reliefe bizantine conține catalogul celor 229 de piese grupate după categorii și criteriul cronologic, cu descrierea migăloasă, precisă, ilustrare foarte bună a majorității dintre cele 73 de planșe. Dar aranjamentul clișeeilor nu respectă succesiunea numerică firească (ori măcar aproximativ) din text, ci pare să fie făcut mai mult la întîmplare (probabil după dimensiunile clișeeilor); astfel, de exemplu în pl. I, apar piesele din figurile 1, 2, 3, 5 și 17; în pl. II nr. 8, 21, 22, 24; în pl. IV nr. 7, 12, 16; în pl. VI nr. 4, 6, 10, 18, 20 ș.a.m.d. Sistemul nu apare justificat nici de formatul divers al figurilor, nici de gruparea după conținut și nu facilitează identificarea lor: se putea renunța la dispozitivul greoi și incomod al planșelor; clișeele sînt relativ ușor de integrat (prin culegere „îngropată”) la locul lor în text, hîrtia nefiind diferită de a planșelor, iar formatul mare al cărții facilitează un atare aranjament practic, care pune în fața cititorului simultan textul și imaginea piesei arheologice-artistice. Se evitau, totodată, acele încurcături în numerolarea pieselor din text (catalog, p. 47—129) față de numerele din planșe, unde s-au strecurat greșeli, pe care le îndreaptă L. Robert într-un tabel de „errata — corrige” (p. 190), observînd: „J'espère qu'elles sont toutes corrigées dans la liste qui suit”, unde însă lipsesc figurile 146 a și 146 b, inversate în pl. LXXV; dovadă că nu exista de la început o numerotare exactă care să fie respectată consecvent de cei doi coautori. Ultimele două planșe, LXXIV și LXXV, reprezintă două hărți, una a zonei Bosporului trac, a doua a extremității colșului de sud-est al Traciei cu orașul Byzantion; la ambele cartograful a uitat să indice scara (grafic ori prin cifră).

La repertoriul pieselor sculptate par a fi de făcut relativ puține observații și rectificări. În primul rînd, indicarea datării la unele piese nu este clară, prelează la echivoc; astfel, dacă la nr. 1 se spune: „sans doute IVe siècle

a.C.", la nr. 2 „IVe ou IIIe siècle a.C.", la nr. 3, 10 etc. sigla „a.C.” (cum este natural și evident) arată secole înaintea erei noastre; rezultă că frecvențele „IIe siècle a.C.” și „IIe ou Ier siècle a.C.” (mai ales succesiunea II—I) ar indica sec. II și I î.e.n., la fel ca, de ex, la nr. 63 „Ier siècle a.C. — Ier p.C.”, ceea ce însă nu este cazul, fiind, evident, o confuzie a termenilor din partea autorului turc, căci o piesă ca nr. 37 pentru „Polla Paconia Glyceia, fiica lui Spurius”, marcată cu „IIe — Ier siècle a.C.”, este din sec. I — II e.n. la fel într-un caz și mai elocvent : p. 100 nr. 148 [Κ]οκκίηζ Πρεΐαζ (*Cocceia Prima*) „IIe siècle a.C.” înseamnă „a(près) C.” (numele gentiliciu *Cocceia* după împăratul *Cocceius Nerva*, a. 96—98); p. 106 nr. 167 (*Tertia Oktavia*), p. 73 nr. 77, 78, p. 76 nr. 81 și toate cazurile de inscripții cu nume romane ce nu pot fi la Byzantion mai vechi de sec. I e.n. Confuzia pare să vină din lipsa unui control asupra textului tradus din turcește de d-na Andrée N. Rollas, care nu a dat atenție la semnificația aceluși „a.C.” creștinesc; acesta este însă redat altori mai explicit; astfel „IIe siècle av. J.—C.”, nr. 48, 49, 53, 54, 60, 61 etc.

În privința transcrierii și a lecturii epitafelor, observăm numai la p. 48, nr. 5, grafia (eventual eroare de lipar) cuvintului 'Ἰερωνότος; gen. lui 'Ηράκων este 'Ηράκωντος (ca la p. 163); p. 52, nr. 27, lespedeza pusă de *Aurelia Martha* (sec. III e.n.), în transcrierea r. 6 s-au omis literele ΠC și trebuie citit ἀνέγραψεν (ε)ἰς μνήτης χάριν (ε)ἰς ἀελ. Nr. 28, numele „Kraugarios” trebuie citit Κρυγάρως (infra, ad. p. 169); p. 60, nr. 44... EA MOYKAZEI; literele din numele fragmentar se pare că sînt -ZA, eventual terminația unui nume trac, ca *Diza*; p. 97, nr. 140, numele trac MOKAZOIPH a fost citit și citat de toată lumea ca „Mokazoire”, dar stela (pl. XXXV) arată nu litera IP, ci ΓP sau Π + P în ligatură, care (dacă nu este eroare de lapicid) este de citit Μοκκζογρη sau -ζογρη (?) eventual înrudit cu antropon. trac Zovπορς (IG XIV 1022 = IGR I 99) ori *Zuprio* în Dalmația (CIL, III 14322, 4 = ILS 9360); p. 99, nr.

146 b, lectura ΓΑΙΟΥ nu e sigură; după fotografie (în pl. LXV marcată greșit 146 a) pare a fi — ΗΝΟΥ sau — ΓΝΟΥ [Μα]γνός? p. 106 nr. 167, după numele TEPTIA OK-TAIA¹ (ce nu ocupă decât 2/3 din spațiul destinat inscripției pe arhitrava stelei) mai existau câteva litere din care pe figură (pl. XLII) se distinge destul de clar un Z.

Între contribuțiile colaboratorilor la cartea lui Firatli „partea leului” revine elenistului parizian binecunoscut Louis Robert (epigrafist, filolog-lingvist, istoric, numismat, arheolog etc.), care a dat traducerea în franceză a inscripțiilor grecești și un *Index comentul al epitafelor* (p. 131—190). Este aici un amplu și masiv repertoriu al materialului onomastic-prosopografic bizantin și al multor chestiuni anexe, unde se poate aprecia din nou un stil de muncă ce iese din comun; o erudiție imensă, ilustrată prin uimitoarea bogăție a informației, putere suverană de stăpînire, critică penetrantă a materialelor documentare din cele mai variate și dispersate caracterizează ansamblul producției de dimensiuni impozante (în curs de patru decenii) a savantului parizian⁶, totul prezentat în formă totdeauna elegantă, cu formulări colorate, expresive și incisive, după caz. Introducerea, cronologia, numele de persoane, tracia la Byzantion (cf. supra, p. 202), observațiile gramaticale și numele latine sînt urmate de repertoriul antroponimelor (grecești, trace, romane) din epitafele corpusului Firatli. Amploarea documentării (epigrafice, istorice-literare, arheologice, filologice-lingvistice-etimologice, numismatice etc.) este la înălțimea cunoașterii nuanțate a antroponimiei tuturor popoarelor și grupelor lingvistice din antichitate, atât grecești și romano-italice, cît și „barbare” orientale, semite, iraniene, asiane, traco-dace, ilire, celtice ș.a. Aici L. Robert a dat toată măsura virtuților sale de campion al

⁶ Cf. dintre ultimele realizări de acest fel cea mai remarcabilă: Louis Robert, *Noms indigènes dans l'Asie Mineure gréco-romaine*, Paris, I, 1963, 660 p. cf. *SICI*, VII 1965, p. 409-116.

„onomatologiei” antice; nu e de prisos să relevăm cu acest prilej că pentru cunoașterea și studiul comparativ al onomasticii și deci al limbii trace, de ex., dlusul a făcut mai mult decât mulți „tracologi consacrați”, iar bogăția și precizia documentării sale în onomastica traco-geică ar constitui un titlu de mândrie pentru oricare tracolog din dreapta Dunării de jos. Antroponimele trace la Byzantion sînt vreo 12—13 : *Amalocos* (p. 131), *Appai*... (?), *Colys*, *Dadas*, *Diliporis*, *Dinis*, *Gocusa*, *Gucusa* (?), *Mocaporis*, *Mocazoire*, *Mucazenis*, *Mucaporis*, *Spoces*, fiind nume ale persoanei, cognomen ori patronimic (cu *Ἐπὶ τὴν Αὐατο-χίαν*), deci traci grecoizați; erau toți imigranți din Tracia ori din teritoriul apropiat, unii (ca *Diliporis*, *Mucaz-*) din Thynia și Bithynia Asiei Mici. Vastitatea informației și a doctrinei, cu analogii și exemplificări exhaustive (etaland adesea adevărate studii monografice asupra unor elemente și grupe de nume, ori asupra altor probleme, ca p. 152—151 despre Artemis-Bendis, p. 175—178 despre „doctoriile-moașe etc.), lasă foarte puțin loc pentru „rectificări” ce nu pot fi decât minuscule, pîrînd eventual nesemnificative, dacă totuși orice amănunt nu ar comporta la rîndul său oarecare importanță specifică, iar natura fragmentară, echivocă, lacunară a unei părți din materialul documentar nu ar lăsa meru loc unor divergențe de păreri și de interpretări. Astfel, la p. 147 prezintă o lungă discuție în legătură cu numele *Γοζων* și *Γοζουσα* (*Γοζουσσ*), atestate la Byzantion, pe coasta Traciei și în Bosporul Cimmerian, considerate grecești de L. Robert („sont des noms grecs d'une racine inconnue”), ceea ce (lipsa co-

respondentului în lexicul curent, ori măcar la glosatori) ar fi insolit pentru antroponimia elenică atît de bine cunoscută prin corespondențele elementelor radicale și ale temelor cu lexicul uzual. Radicalul *Goc-* pare să fie „barbar”; dacă nu e pur tracic, poate fi traco-iranian ori numai iranian, (înlînd seama și de *Goces*, *legatus Parthorum* (*AnnEp*, 1933, nr. 107; *SCIV*, IX, 1958, p. 323). La p. 148, despre numele *Dadas* în Tracia și Bithynia se citează *Hellenica*, XI—XII, 1960, p. 373; dar trebuia amintit și exemplul din Istria *Δαδης Μηνίου* *SEG*, I, 300, cu altele (*SCIV*, IX, p. 52). La p. 169, pe stela nr. 28, pl. VII, lectura *Αἰρ. Κρυγχερος* (?), grupat corect în familia numelor formate din *κρυγή* („strigăt”), nu este verosimilă, în fotografie antepenultima literă nefiind P, ci „,sigma drept-unghiular” I (capătul superior corodat), la fel ca ultima literă, deci *ΚΡΑΥΤΑΙΝΙΟΙ*; derivat cu sufixul -s-, ca exemplele citate de Pape-Benseler, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, I, 709 și 714 : *Κρυγχαίος*, *Κρυγχαίτης*, *Κράγχοος*. La p. 186, numele fem. *Τιτθ* (stela nr. 182), putea fi citat exemplul Istrian *Βαββρίων Τιτθ* probabil forma nomin. masc. *Τιτθης* (*SCIV*, IX, p. 52).

Observații și rectificări mărunte ca acestea, prilejuite de lectura „indexului comentat” de L. Robert, sînt disparente față de cele privilegiate la restul lucrării privind frumoasele monumente sepulcrale din epoca greco-romană la Byzantion, care aveau mai mult de câștigat dacă erau prezentate sub toate aspectele cu aceeași acuritate filologică-istorică ce caracterizează excelentul „index comentat” epigrafic și filologic-istoric.

I. I. Russu

CONSTANTIN PREDA, *Tezaurul monetar de la Dîmbău*, în *SCN*, I, 1957, p. 113—131 (cu rezumat în limbile rusă și franceză)

Autorul publică un tezaur de denari romani imperiali, descoperit întîmplător, în 1921, pe teritoriul satului Dîmbău. r. Tîrnăveni, reg. Mureș-Antonomă Maghiară. Din conținutul original al acestui depozit monetar, evaluat la vreo 220 de piese, Muzeul național

de antichități a reușit să achiziționeze 135 exemplare și doi bulgări de argint, grei de 150,68 g, proveniți din circa 50 de monede vîndute de cei doi țărani descoperitori unui ceasornicar, probabil la Tîrnăveni, care le-a topit, transformîndu-le în metal brut. Restul

denarilor s-au risipit, iar vasul de bronz, în care fusese depus și îngropat întregul tezaur, s-a distrus sau poate s-a pierdut. Monedele salvate din tezaur aparțin următorilor împărați: Nero (2), Galba (1), Vitellius (3), Vespasian (29), Titus (5), Domitian (10), Nerva (6), Traian (44), Hadrian (33), Antoninus Pius (2). Ultimele două monede, cu care se încheie seria pieselor recuperate, snt datate între anii 140 și 144, așadar la începutul domniei lui Antoninus Pius (138—161).

Găsit incidental și salvat doar în parte, depozitul monetar de la Dîmbău este minunț și bine studiat, mai întii sub raport strict numismatic, după cele mai bune cataloage de specialitate existente. Rezultatele exacte, întru totul valabile, obținute în urma analizei interne a descoperirii snt folosite apoi din plin de autor la interpretarea istorică mai cuprinzătoare a datei, cauzei directe și a semnificației mai adînci a ascunderii în pămînt a acestei comori. Astfel, din constatarea că ultimii doi denari păstrați au fost emiși între anii 140 și 144 și din observația justă că Antoninus Pius este reprezentat în tezaur numai prin aceste două piese, ambele din primii săi ani de domnie, se conchide că procesul de tezaurizare s-a întrerupt brusc, întrerupere care coincide cu îngroparea comorii chiar în anul 142 sau 143. Cauza care a determinat pe posesor să-și ascundă în pămînt avutul lui bănesc se apreciază că rezidă nu în incidente de ordin familial, mărunte sau obișnuite, ci în evenimente istorice de mare răsunet, despre care izvoarele scrise antice fac mențiune că s-au petrecut în Dacia ori la hotarele ei pe vremea împăratului Antoninus Pius. Este vorba de știrile păstrate în *Vita Pii*, la Polyacnus și în panegiricul către Roma, din anul 144 (aprilie-iunie), al retorului Aelius Aristides, știri care, deși vagi, se referă toate la lupte purtate de romani, sub Antoninus Pius împotriva dacilor. Informațiile literare amintite referitoare la aceste evenimente snt apoi coroborate de autor cu documente de ordin epigrafic, cum este diploma militară fragmentară din anul 144 (*CIL*, III, p. 1983, nr. LVIII = *CIL*, XVI, 90), în care se vor-

bește de întărirea pazei militare a Daciei superioare cu noi cohorte, aduse din alte provincii, și inscripția de la Gherla, privitoare la reclădirea în piatră, chiar în anul 143, a pretoriului castrului alei II Pannoniorum. În sfîrșit, snt invocate în sprijinul existenței evenimentelor la care ne referim cîteva lipuri monetare din anul 143, care fac aluzie la o stare de război în imperiu și, poate, chiar în Dacia.

Sprijinindu-se pe această documentație, altfel completă, C. Preda ajunge la concluzia justă, formulată mai demult și de alți cercetători (E. Ritterling, A. Premenstein, C. Dăicoviciu, D. Tudor), că nu se poate vorbi sigur de o răscoală a dacilor din spațiul Provinciei în anul 143, tulburările menționate de izvoare fiind cauzate de atacuri ale dacilor liberi. Se consideră însă ca posibilă și logică, fără ca proba documentară să existe totuși, conjugarea atacului extern cu o ridicare, de proporții necunoscute și neprecizate, a populației subjugate din interior împotriva asupririi sclavagiste romane. În cursul unor atare tulburări și al nesiguranței generale din anul 143, presupune autorul, a fost îngropat de către proprietarul său și tezaurul monetar de la Dîmbău.

La constatările și încheierile legate de acest depozit monetar avem de făcut unele observații și completări. Mai întii, relevăm faptul că, în stadiul actual al descoperirilor, nu se cunosc în Dacia romană (cu excepția tezaurului de la Vișea, încheiat cu monede de la Antoninus Pius) și alte comori monetare încheiate cu piese de la începutul domniei lui Antoninus Pius, tezaurul de la Dîmbău fiind momentan un caz izolat. După cum unanim se știe și se recunoaște, un eveniment istoric oarecare în viața unei regiuni sau, în cazul de față, a unei provincii romane, spre a putea fi dovedit ca real și cu, ori numai cu argumente de ordin numismatic, este neapărată nevoie de un număr mai mare de tezaure, îngropate la sau în preajma aceleiași date și masate în aceeași zonă geografică. Ecoul unor tulburări — interne, dar mai ales venite din afară — în cuprinsul unor provincii ro-

mane poate fi înregistrat și pe plan numismatic cu certitudinea cuvenită numai dacă există un *ansamblu* de descoperiri sigure și bine observate, cum ar fi bunăoară cele care atestă neîndoielnic invazia goților în Gallia (secolul al III-lea e.n.) ori a carpilor în Dacia, pe vremea lui Gordian al III-lea (242) și Filip Arabul (245—247). Îngropărilor de tezaure singuratic, fără conexiuni reale și mai numeroase, nu le putem atribui numaidecît un sens istoric determinat, întrucît ele pot fi pricinuite de incidente mărunte de ordin familial, cotidian etc. Astfel, ascunderea în pămînt a tezaurului de la Dîmbău, deocamdată avînd doar o singură analogie — cea de la Vișea (reg. Cluj) —, nu poate fi pusă în legătură certă cu evenimentele din anul 143, cu toate că seria denarilor din conținutul lui se oprește la data respectivă. De altfel, oarecare rezerve în această privință pare să aibă autorul însuși (p. 130).

Cît privește compoziția tezaurului, observăm că în conținutul său există un mare nucleu inițial de monede (46,66 %) emise înainte de cucerirea Daciei, de la Nero pînă la Nerva inclusiv. *Procentul* apreciabil al acestor denari pretraianici, *greutatea* și *starea lor de conservare*, care nu diferă în general de a celor de la Traian și Hadrian, sînt indicii temeinice pentru a putea susține că procesul de acumulare a numerarului în tezaurul de la Dîmbău începuse *înaintea* cuceririi Daciei de către romani, continuînd apoi pînă la

Antoninus Pius. De altminteri, chiar C. Preda, referindu-se la repartiția monedelor pe împărași, vorbește numai de o *intensificare* a teaurizării sub domnia lui Traian și Hadrian (p. 126), de unde rezultă că autorul *nu* exclude posibilitatea relevată de noi aici. Acest fapt o dată admis, se ridică problema etnicului proprietarului comorii. Cine putea fi cel care a adunat bani în epoca premergătoare cuceririi Daciei și a continuat să adune, în aceeași comoară, și în primele decenii ale ocupației romane în aceste regiuni? A fost oare acesta un colonist ori un comerciant venit în Dacia, sau a fost mai degrabă un localnic din stîmul populației autohtone? Fără a dezvolta aici această teză, putem spune pe scurt, că începutul agonisirii comorii, *înainte* de Traian și sporirea ei sub împărații următori, fenomen constat și în alte vreo zece tezaure monetare îngropate în pămîntul Daciei romane (cu precădere în mediul rural) și sprijinit de caracterul circulației monetare în secolul al II-lea e.n. pe cuprinsul provinciei, duce la concluzia că depozitul monetar de la Dîmbău a aparținut unui băstinaș.

Publicarea și interpretarea competentă a acestui interesant tezaur de monede, rămas inedit aproape patru decenii, reprezintă un aport — vrednic de subliniat și de urmat — la îmbogățirea materialului documentar, științific și minulos prezentat, privind unele probleme de ordin etnic și social-politic din istoria Daciei stăpînite de romani.

D. Protase

NOTĂ

Recenzia întocmită de D. Protase asupra articolului nostru *Tezaurul monetar de la Dîmbău și tulburările pricinuite de daci în anul 143, sub Antonin Piu*, prezintă în termeni colegiali un scurt rezumat al studiului amintit, însoțit de „unele observații și completări”

Observația principală făcută de D. Protase se referă la cauzele care au determinat îngroparea tezaurului de la Dîmbău. Autorul crede că îngroparea tezaurului nu s-a datorat evenimentelor politice petrecute în Dacia în 143, invocînd motivul că pentru aceasta

era „neapărată nevoie de un număr mai mare de tezaure, îngropate la sau în *preajma* aceluiași date...”. În consecință, autorul recenziei ajunge la concluzia că „deocamdată avînd doar o singură analogie, cea de la Vișea (reg. Cluj), [îngroparea tezaurului de la Dîmbău]

nu poate fi pusă în legătură *certă* cu evenimentele din anul 143, cu toate că seria de narilor din conținutul lui se oprește la data respectivă" (s.n. C.P.). După părerea noastră, nu se poate face o asemenea obiecție studiului nostru din acest punct de vedere, deoarece problema în discuție este tratată cu toate rezervele și ea nu se deosebește aproape cu nimic de încheierile la care s-a oprit recenzentul. Vorbind despre legătura care se poate face între unele evenimente politice și procesul ascunderii de tezaure în general, în studiul menționat (la p. 130) am arătat că „putem *presupune* că tulburările pricinuite de daci în anul 143 au fost cauza pentru care posesorul tezaurului de la Dîmbău este obligat să-și ascundă comoara sa, dar, pentru ca această ipoteză să fie întărită, este nevoie ca noi descoperiri de acest gen să vină spre a *confirma cele propuse* de noi". Deci nu este vorba de „oarecare rezerve”, cum spune D. Protase, ci pur și simplu de rezerve clar și precis formulate. Din datele înfățișate de noi reiese că între poziția autorului recenziei și poziția noastră nu este o deosebire de fond, ci doar o deosebire de formă și de nuanțe, ceea ce imprimă obiecției făcute de D. Protase o lipsă de temei.

O a doua problemă la care se referă recenzentul, socotită o *completare* adusă studiului nostru, este aceea a originii etnice a posesorului tezaurului de la Dîmbău.

După D. Protase, tezaurul despre care este vorba a aparținut unui băștinăș. În legătură cu originea etnică a posesorilor de depozite monetare romane din Dacia, încă din 1935, București¹ a arătat, pe bună dreptate,

că acestea au aparținut unor localnici. Concluzia respectivă, care se referă în special la tezaurele romane republicane, se poate extinde aproape la toate depozitele din Dacia preromană. Cît privește tezaurele monetare din Dacia romană, credem că situația se schimbă și că ea trebuie judecată de la caz la caz. În această vreme posesor al unui tezaur putea să fie un localnic, ca și un militar sau un colonist roman venit în Dacia. Argumentul adus de D. Protase în sprijinul concluziei sale nu este singur în măsură să satisfacă, deoarece va fi greu să se poată dovedi că toate tezaurele de monede romane imperiale descoperite în țara noastră al căror proces de acumulare a început în perioada anterioară cuceririi Daciei s-au alcătuit în întregime în cuprinsul acestui teritoriu. Trebuie avut în vedere că un astfel de proces putea să aibă loc și în altă parte a imperiului. Posesorul unui grup de monede, venit și stabilit în Dacia, a continuat, în alte condiții, să-și sporească comoara. Totodată trebuie să ținem seama de împrejurarea foarte probabilă că unele dintre tezaurele din Dacia au ajuns aici, deja sub forma unor nuclee, care au rămas în posesia celor ce le-au adus sau au intrat în mîna localnicilor². Prin aceasta nu vrem să înălțăm părerea autorului recenziei, ci doar să arătăm că soluția dată de dînsul unei probleme pe care n-am găsit necesar s-o tratăm în studiul nostru nu este mai mult decît o ipoteză de lucru, cu care articolul recenzat nu ar fi avut de cîștigat în conținut și concluzii.

¹ RIR, V, 1935, p. 285—294.

² C. Preda, în SCN, III, 1960, p. 167—168.